

Alvydas Nikžentaitis

XIII-XV A. LIETUVIŲ KARIUOMENĖS BRUOŽAI (ORGANIZACIJA, TAKTIKA, PAPROČIAI)

Ikrikščionišką Lietuvos kultūrą ir visuomenę galima apibūdinti kaip militarinę¹. Tai iš tiesų be galo tikslus apibūdinimas, kadangi karas buvo vienas pagrindinių XIII-XIV a. lietuvių vyro užsiėmimų, svarbiausia jo prievolė. Remdamiesi pirmiau išsakytu teiginiu, pabandysime pažvelgti į krikščionišką Lietuvos visuomenę kariniu aspektu, ypač dėmesį dėmesime organizacinėmis Lietuvos kariuomenės struktūromis.

Gaila, tačiau lig šiol istorikai šiam klausimui skyrė pernelyg mažai dėmesio. Ši lietuvių visuomenės veiklos sfera dar ir šiandien yra gaubiamama miglos. XIII-XVIII a. lietuvių karyba yra nušviesta menkliau nei ankstesniųjų laikų ar po to einančių laikotarpių². Mūsų aptariamam laikotarpiui skirta vos keletas straipsnių³. Tai gerokai apsunkina ir šio straipsnio rašymą. Todėl galbūt nemažą dalį keliamų prielaidų dar turės patikrinti

---

1 Lietuvos karas su kryžiuočiais. V., 1964 (toliau - LKK). P.84.

2 Apie baltų ginklus: Казакевичюс В. Оружие балтских племен II-VIII веков на территории Литвы. Вильнюс, 1988; Apie Lietuvos Respublikos kariuomenę: Statkus V. Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918-1940. Chicago, 1987.

3 Aščik K. O szyku bojowym bałtów // Studia i materiały do historii wojskowości. 1970. T. 16; LKK. P.84-109; Batūra R. Lietuviškos taktikos reikšmė Žalgirio mūšyje (toliau - Lietuviškos taktikos...) // Mokslas ir gyvenimas. 1990. Nr.7. P.4-6.

laikas.

Apie organizacines kurio nors neilgo laikotarpio Lietuvos kariuomenės struktūras yra sunku kalbėti. Per trumpą laiką tarpą nepastebimi ryškūs pokyčiai. Kad juos būtų galima fiksuoti ir aprašyti, reikia išanalizuoti ištisą istorinę epochą. Mūsų akimis žiūrint, toks sąlygiškai vientisas laikotarpis buvo XIII-XV a. pirmoji pusė, svarbiausias kovų su kryžiuočiais metas.

Nesant šio laikotarpio karybos detalių archeologinių tyrinėjimų, rėmėmės pirmiausia rašytiniais šaltiniais. Jie, be kita ko, tik ir leidžia pažvelgti į karybos problemą per visuomenės gyvenimo prizmę.

Anksčiau nurodytą laikotarpį galima suskirstyti į 3 periodus:

- 1) nuo XIII a. pradžios iki XIII-XIV a. sandūros;
- 2) nuo XIII-XIV a. sandūros iki XIV a. 8-9 dešimtmečio;
- 3) nuo XIV a. 8-9 dešimtmečio.

Apibūdinant pirmąjį laikotarpį be galo svarbus tampa istorinės literatūros pastebėjimas, kad XII a. pabaigoje-XIII a. atskirų Baltijos regione gyvenusių genčių karyba iš esmės nebuvo skirtinga. Todėl aptardami XIII a. lietuvių kariuomenės struktūrą, jos taktiką bei karybos papročius, mes galime remtis visa Baltijos regiono istorine medžiaga. Iš rašytinių šaltinių aiškėja, kad visų baltų genčių kariuomenė buvo formuojama visuotinės karinės prievolės pagrindu, t.y. kiekvienas suaugęs vyras buvo ir savo žemės gynėjas.

Baltų visuomenė gentiniu laikotarpiu pastovios kariuomenės neturėjo, išskyrus nedidelius didžiūnų apsaugos būrius. Asmeninės kariaunos dydis, kaip rodo kunigaikščio Daumanto pavyzdys⁴, buvo nedidelis - nuo kelių iki kelių šimtų vyrų. Pagrindinės Baltijos regiono atskirų genčių karinės pajėgos buvo nepastovus darinys. Kariuomenė ikivalstybiniame laikotarpyje rinkdavosi priešui užpuolus ar patiems baltams rengiantis į žygį ir tuoj išsisklaidydavo žygiui pasibaigus ar priešo užpuolimo pavojui praėjus. Esant nepastoviai kariuomenei be galo sunku įsivaizduoti ir gerą kariuomenės veiksmų koordinavimą.

4 Полное собрание русских летописей. СПб., 1843 (toliau - ПСРЛ), Т.3. С.58.

XIII a., dar nesusikūrus Lietuvos valstybei, didžiausia karinių operacijų našta teko atskirų genčių ar žemių kariuomenei, tik atskirais atvejais buvo rengiami stambesni žygiai, susijungus kelių žemių ar genčių būriams. Paprastai tokių žygių metu sudėtingesnių strateginių klausimų nebuvo net bandoma spręsti. Ikivalstybinio laikotarpio baltų kariuomenei dažniausiai rūpėjo gretimų žemių apiplėšimas, tad po sėkmingo žygio grobiu aptekusi kariuomenė nenoriai stodavo į mūšį, dažnai prarasdavo budrumą. Tokia gentinės kariuomenės savybė buvo visiems gerai žinoma. Todėl dažniausiai būdavo puolama jau grobio prisiplėšusi kariuomenė. Koks veiksmingas gali būti mūšis prieš išvargusius ir budrumo netekusius karius, rodo lietuvių kunigaikščio Žvelgaičio būrio tragedija. 1205 m. visus jo karius, grįžtančius po sėkmingo žygio į Estiją, išžudė žemgaliai, vadovaujami kunigaikščio Vestarto⁵.

Susikūrus Lietuvos valstybei, ypač pradiniame jos egzistavimo laikotarpyje padėtis pakinta tik tiek, kad greta žemių (genčių) kariuomenės atsiranda kickybiškai didesnė valstybės kariuomenė. Tačiau valstybės kūrimosi pradžioje tai - veikiau atskirų žemių kariuomenių suma. Didžiajam Lietuvos kunigaikščiui tiesiogiai pavaldi tik jo domeno kariuomenė, kuri koordinuoja valstybę sudarančių žemių veiksmus. Pati žemių kariuomenė išlaikė dar gana didelį savarankiškumą, o tų žemių valdovai tebebuvo ir jų kariuomenių vadai. Kaip rodo XIII a. vidurio vidaus karo Lietuvoje situacija, Lietuvos valdovas Mindaugas, kovodamas prieš Gedvydą, Tautvilą ir Vykintą, turėjo pirmiausia nugalėti jų kariuomenes⁶.

Apskritai XIII a. baltų kariuomenėje vado vaidmuo buvo didelis. Jam priklausė teisė skelbti visuotinį šaukimą rinktis kariuomenei, vado nurodymu buvo statomos pilys⁷, o vadui žuvus ar jį sužeidus, karinė operacija toliau nebūdavo tęsiama⁸.

5 Henrici Chronicon Livoniae. Tallinn, 1982 (toliau - HChL). P.48, 50.

6 Apie vidaus karą išsamiau: Gudavičius E. Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. V., 1989 (toliau - Kryžiaus karai...). P.92-110.

7 Scriptores rerum Prussicarum (toliau - SRP). Leipzig, 1861. Bd.1. S.63.

8 Ten pat.

už jo įsakymo nevykdymą buvo baudžiama mirties bausme. Tačiau didelę, beveik neribotą valdžią vadas gauna tik jį išrinkus genties kilmingųjų sueigoje, bet kartu jis turi įrodyti savo narumą beveik kiekviename mūšyje⁹. Savaiame suprantama ir tai, kad jo paties dalyvavimas kautynėse tampa privalomas. Tad didžiūnas ar kunigaikštis, siekiantis tapti kariuomenės vadu, turėjo būti ne tik geras karvedys, bet ir karys. Didesnius įgaliojimus kariuomenės vadas turėjo tik vykstant karo veiksams. Antai vadui net pasidavus nelaisvėn, jis, vokiečių padedamas savo pilį turėjo imti šturmu¹⁰.

Vado rinkimo didžiūnų sueigose paprotys Žemaitijoje dar fiksuojamas XIII a. viduryje. Paskutinis toks žinomas faktas datuojamas 1259 m.¹¹, prieš pat didžiausią XIII a. mūšį Baltijos regione prie Durbės 1260 m. Tačiau tai buvo tam tikra prasme žemaičių visuomenės anachronizmas, kadangi pačioje Lietuvoje jau pradėjo galioti visiškai kiti principai. Valstybės valdžia, o kartu vyriausiojo kariuomenės vado statusas tapo paveldimas.

Baltijos regiono genčių kariuomenės buvo gausios. Antai Petro Dusburgiečio kronikos liudijimu, Sambijos žemės kariuomenę sudarė 4000 raitelių ir 40.000 pėstininkų¹². Šiame šaltinyje nurodytais skaičiais pasikliauti rizikinga. Jie yra aiškiai perdėti. Mums jie yra svarbūs apibūdinant kariuomenės dydį bendriausiomis sąvokomis (didelė, maža, vidutinė). Tačiau tai nekliudo manyti, kad Petras Dusburgietis galėjo nurodyti santykiškai tikslų raitelių ir pėstininkų santykį: 1:10¹³. O šis, nors ir santykiškas rezultatas yra be galo svarbus mums baltų kariuomenės struktūros požiūriu. Nurodytą baltų ir lietuvių kariuomenės struktūrinę sudėtį iš dalies patvirtina ir situacija lietuvių visuomenėje. Kaip yra taikliai pastebėjęs E. Gudavičius, XIII a. raitelį Baltijos regione galima tiesiogiai sieti su kilminguoju¹⁴. Taigi,

9 Ten pat. P.62, 112, 127-129 ir kt.

10 Ten pat. P.62.

11 Livländische Reimechronik. Paderborn, 1876 (toliau - LRCh). S.130-133.

12 SRP. Bd.I. S.52.

13 Plg. analogišką nuomonę: Lowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego (toliau - Studja...). Wilno, 1932. T.2. S.224-231.

14 Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos

remdamiesi Vokiečių ordino kronikininko Petro Dusburgiečio paliudijimu, galime teigti, kad pagrindinę baltų, o kartu ir lietuvių kariuomenės dalį sudarė pėstininkai. Vargiai buvo galima tikėtis kitokios išvados. Be galo sunku būtų ir įsivaizduoti, kaip XIII a. eilinis bendruomenininkas galėjo išsiruošti į žygį su savo žirgu. Žirgo klausimas buvo gana opus lietuvių bajorijai ne tik XIV ar XV a., bet sunkiai sprendžiamas dar ir XVI a.¹⁵

Konstatavus pėstininkų prioritetą XIII a. lietuvių kariuomenėje, reikia paanalizuoti, kaip mūšyje sąveikavo negausūs raiteliai su pėstininkais. Šaltinių apie tai yra ne taip jau mažai. Iš visų šaltinių išskirtume 2 epizodus, kurie, mūsų nuomone, yra būdingiausi aptariamai temai. Pirmajame iš jų Petras Dusburgietis aprašė Herkaus Manto veiksmus baigiamojoje mūšio stadijoje. Vokiečių kariuomenei bėgant iš mūšio lauko, pats natangų genties vadas Herkus Mantas pasivijo vieną vokiečių ir nudūrė ietimi¹⁶. Antrajame epizode, aprašydamas Karuzos mūšį 1270 m., Livonijos eiluiotosios kronikos autorius paminėjo, kad į Estiją lietuviai važiavo rogėmis¹⁷. Iš abiejų pateiktų pavyzdžių išeity, kad žirgus lietuvių kariuomenėje XIII a. naudota daugiau kaip susisiekimo, o ne kaip kovos priemonę. Gali kilti klausimas: ar galima iš 2 epizodų daryti apibendrinančias išvadas? Galbūt yra dar ir kitų, anksčiau iškeltai prielaidai prieštaraujančių šaltinių. Vienas tokių galėtų būti Henriko Latvio pateiktas XIII a. pradžios vieno lietuvių mūšio aprašymas. Iš minėto šaltinio išeity, kad lietuviai mūšyje su žemgaliais ir vokiečiais, pasitelkę raitelius, išsklaidė priešo rikiuotę ir juos sumušė¹⁸. Tačiau reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad šis Henriko Latvio

bruožai (toliau - Lietuvių pašauktinės kariuomenės...), Išn.13 - žr. šios kn. 45 p.

15 Ten pat. Išn.28 - žr. šios kn. 47 p.

16 SRP. Bd.1. S.107.

17 LRCh. S.180-181.

18 HChL. P.86: "Quod intelligentes Lethones velocitate equorum suorum eos undique circumvolant et prout consuetudo eorum habet, circumferuntur hac et illac, modo fugiendo, modo persequendo, et lancearum suorum ac pedorum missione quam plures vulnerant. Porro Theutonici in unum se conglobantes cuneum et exercitum post tergum custodientes Semigallos preire permittunt. Qui repente in fugam conversi alius post alium semet ipsos conculcando opprimunt." Plg.: LKK. P.102; Batūra R. Lietuviškos taktikos... P.4-5.

pasakojimas nėra nuoseklus ir baigtas. Konkretūs lietuvių veiksmai aptariami tik iki to momento, kai vokiečiai išsirikiuoja pleišto forma. Kaip kovėsi lietuviai prieš šią Vokiečių ordinui būdingą kovos rikiuotės formą, Henrikas Latvis neapsako. Vis dėlto šis kronikininko pasakojimas yra įspėjantis signalas, tad lietuvių raitelių vaidmenį mūšyje reikia aptarti plačiau.

Paimkime dar 2 šaltinių ištraukas, kuriose, priešingai Henrikui Latviui, išsamiai aprašoma pati mūšio eiga. Pirmajame epizode pasakojama apie Mindaugo vadovaujamos kariuomenės veiksmus prie Embūtės 1245 m. Livonijos eiliuotosios kronikos autorius, aprašydamas šį mūšį, pažymi, kad prie pilies atvykę lietuviai nulipo nuo žirgų. Toks jų poelgis gerokai pradžiugino vokiečius:

*Myndowe hier zu sturme gan.
da sach man manchen heiden stan
von den pferden uf daz gras
den bruderen dar zu liebe was¹⁹.*

Lietuvių raiteliams kautis mūšyje, nulipus nuo žirgų, buvo gana įprasta, - tai rodo kita to paties šaltinio žinutė:

*Waz der Lettowen was geritten
sie taten nach des landes siten
sie traten von der pferden nider
nicht lange sumeten sie sich sider
sie liefen uf der bruderè her²⁰.*

Čia pateikta Livonijos eiliuotosios kronikos informacija neleidžia abejoti jau anksčiau išsakytu teiginiu, kad lietuvių raiteliams buvo labiau įprasta mūšyje kautis nulipus nuo žirgų. Pasakymas, kad tai jie daro "pagal savo krašto papročius", neleidžia teigti, kad šis aprašymas yra galbūt atsitiktinis. Tad anksčiau aptarti šaltinių duomenys tik patvirtina tą mintį, kad žirgas XIII a. visų pirma tebuvo susisiekimo priemonė²¹. Tik atskirais atvejais, kai lietuvių kariuomenė turėjo aiškią persvarą ir neabejojo savo pergale, iš anksto palikdavo rezerve dalį raitelių,

19 LRCh, S.58.

20 Ten pat. P.268.

21 Panaši padėtis buvo ir kitų baltų gentyse. Plg.: LRCh, S.243-244.

kurie turėjo persekioti bėgantį priešą²². Tai iš esmės nieko nekeičia, ir mes turime pagrindo teigti, kad struktūriniu požiūriu XIII a. lietuvių, o veikiausiai ir visų baltų kariuomenę sudarė vien pėstininkai. Kavalerija, kaip atskiras taktinis vienetas, tuo metu dar nebuvo atsiradusi.

Neigdami lietuvių kavalerijos vaidmenį XIII a. lietuvių mūšiuose su vokiečiais, turime paaiškinti šio reiškinių priežastis. Tai būtina reikia dar ir todėl, kad anksčiau išdėstyti teiginiai prieštarauja kai kurių archeologų tyrinėjimų išvadoms²³. Vėlyvo kavalerijos atsiradimo Lietuvoje priežasčių galėjo būti bent keletas:

1) Raitelių kautynėms reikėjo išvesti specialių žirgų veislę, paprasti žirgai kavalerijai ne visada tiko. Lietuvoje net XIV a. pabaigoje labai stigo karui skirtų žirgų²⁴, turimi žirgai buvo be galo tausojami.

2) Kavalerijos kautynės viduramžiais buvo specifinė kovos forma, reikalaujanti iš raitelio, tiek ir iš žirgo specialaus pasirengimo. Norint įgyti tokios kovos įgūdžių reikėjo specialiai treniruotis²⁵, o tokios treniruotės nebuvo įmanomos pašauktinių kariuomenėje. Aptariama kariuomenė, kaip jau minėjome, nebuvo pastovus darinys, ji rinkdavosi tik reikalui esant.

3) Sprendžiant iš istorinės literatūros, kavalerija atsirado tik visuomenei pasiekus tam tikrą raidos etapą. Antai germanai išmoko kautis tik IX a. Lig tol jie, kaip ir baltai, nemokėjo panaudoti raitelio pranašumo prieš pėstininką ir mūšyje dalyvavo be žirgo²⁶. Nurodoma, kad tokio santykiškai vėlyvo kavale-

22 HChL. P.226: "Letones quoque videntes eos ad se venientes ordinant exercitum suum ex adverso et ducentos ex melioribus equitibus suis seorsim statuentes, ut ipsi persequantur Theutonicos fugientes."

23 Plg.: Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvos kario žirgas. V., 1971. P.24-25. Teigiama, kad jau nuo II tūkst. pradžios lietuvių kariuomenės branduolį sudarė kavalerija.

24 1990 m. spalio 30 d. Vokiečių ordino slaptajame archyve (Berlynas) apžiūrinėdamas prie Lietuvos ir Vokiečių ordino 1379 m. sutarties esančius antspaudus, dr. Svenas Ekdahlas pastebėjo, kad Lengvenio antspaude pavaizduotas žirgas yra ne riterio.

25 Ekdahl S. Das Pferd und seine Rolle im Kriegs wesen des Deutschen Ordens // Ordines militares. Torun, 1991 (toliau - Das Pferd...). S.29-47.

26 Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. Москва, 1987.

rijos atsiradimo priežastis, be kitų motyvų, yra ir tikėjimai, tam tikras žirgo sakralizavimas. Analogiško germanams žirgo kulto būta ir Lietuvoje. Tai parodė kruopštūs archeologės L. Vaitkunskienės tyrinėjimai²⁷. Baltų genčių žirgo kulto relikтус padeda atskleisti ne tik archeologiniai duomenys. Petras Dusburgietis mini prūsų prietarus, susijusius su žirgo spalva. Vieni, pasak jo, vengė jodinėti juodžiais, kiti balčiais ir pan.²⁸ Šie prietarai irgi padarė nemažą poveikį kavalerijos formavimosi procesui Lietuvoje.

Pagoniškieji tikėjimai buvo susipynę su kiekviena kasdienio gyvenimo sfera. Bendrieji principai arba ritualinės apeigos, kuriomis tuos principus realizuota, neretai buvo universalūs, dažnai pritaikyti bet kuriam gyvenimo atvejui. Tai reikia turėti omenyje ir aptariant kitus su karyba susijusius ikirikščioniškos Lietuvos visuomenės papročius. O jie karį lydėjo nuo pat pirmosios karinės operacijos sumanymo minutės iki tol, kol nebuvo pradėtas rengti naujas karo žygis.

Visi svarbesni sprendimai ikirikščioniškoje Lietuvoje, kol dar nebuvo sukurta valstybė, būdavo priimami bendroje didžiūnų sueigoje²⁹. Paprastai rinkdavosi visiems gerai žinomoje vietoje, dažniausiai šventojoje girioje, kur įvairiais gyvenimo atvejais būdavo aukojamos aukos dievams³⁰. Prieš pradėdant karo žygį buvo rengiamos didelės vaišės, aukojamos aukos dievams, prašoma jų pritarimo tam žygiui, norima iš anksto žinoti jo baigtį. Dievų valia paprastai sužinoma metant burtus. Rašytiniuose šaltiniuose esama nemažai konkrečių burtų procedūros aprašymų. Burtai metami ne vien norint sužinoti mūsų baigtį, bet ir norint rasti atsakymą į kasdieniniame gyvenime iškilančius klausimus. Čia paminėsime tik keletą iš jų.

C.83-84, 261, 284 ir kt.

27 Vaitkunskienė L. Žirgų aukos Lietuvoje // Lietuvos archeologija. V., 1981. T.2. P.58-77; Tos pačios. Archeologiniai duomenys apie gyvulių kultą žemaičių religijoje m. e. I tūkstantmečio viduryje // LTSR Mokslų akademijos darbai, A ser. (toliau - MADA), 1985. T.3. P.69-82.

28 SRP. Bd.1. S.55.

29 Šis paprotys kurį laiką egzistuoja jau ir susikūrus valstybei. Plg.: Łowmiański H. Studja... T.2. S.190-200.

30 Ten pat. P.197.

Lietuviai, kaip ir kiti Baltijos regiono gyventojai, norėdami sužinoti savo dievų valią, vedavo žirgą per pamestą ant žemės ietį, stebėdami, kuria koja pirmiau peržengs per ją³¹. Dažnai dievams būdavo aukojamas jautis: jį baltai apsupdavo ratu, žynys ar jo funkcijas atliekantis kunigaikštis mesdavo į jį peilį. Jeigu jautis griūdavo ant dešinio šono, buvo manoma, kad dievai bus jiems palankūs³². Be jau minėtų burtų, dievų valią lietuviai išsiaiškindavo iš to, kaip nukrito skiedra, iš paukščio čiulbėjimo³³, burdami kaulais³⁴ ir kt.

Sudėtinė išsirengimo į žygį ceremonialo dalis buvo ir priesaikos davimas³⁵. Į sueigą susirinkę didžiūnai prisiekdavo laikytis bendrame susirinkime priimtų nutarimų. Po visų šių ceremonijų būdavo puota, jos metu gerta virtą midų, kumelės pieną. Kai kada tokios sueigos baigdavosi tragedija. Vokiečių riteriai, pasinaudoję išdavikų paslaugomis, puotos pabaigoje užpuldavo budrumo netekusius lietuvius ir juos išžudydavo. Taip atsitiko XIII a. 9 dešimtmetyje. Tada su Pelužio pagalba buvo nužudyta net 70 Lietuvos karaliukų³⁶. Toks ilgas ceremonialas, derinamas su religinėmis apeigomis, buvo būdingas ne vien lietuviams. Labiausiai išplėtotas formas jis buvo įgijęs tarp romėnų, vėliau, viduramžiais, jį perėmė krikščioniškoji Europa. Taip religinėmis apeigomis pradėtas karas buvo laikomas šventuoju, o kartu ir teisingu karu (*bellum sacrum*).

Lietuvių bendravimas su dievais nesibaigdavo vien pasirengiamajame žygio etape. Prie žygio tikslo artėjusi kariuomenė dar kartą trumpam sustodavo, dar kartą būdavo metami burtai klausiant, koks likimas jos laukia. Į tokį klausimą pagoniškieji

31 HChL. P.26: "Colligitur populus, (lyviai - A.N.) voluntas deorum de immolatione sorte inquiritur. Ponitur lancea, calcatur equus, pedem vite deputatum nutu Dei preponit."

32 Ten pat. P.118. - Toks pat kaip ir estų ritualas fiksuojamas Lietuvoje. Plg.: *Chronicon Dubnicense*. Lipsiae, 1884. P.161.

33 LRCh. S.166:
"in viel vil dicke wol ir span
ir vogel in vil wol sanc:
so pruveten sie, daz in gelanc."

34 Ten pat. P.70.

35 Ten pat. P.5, 87, 106 ir kt.

36 SRP. Bd.I. S.149. Tiesa, tai nebuvo išsirengimui į žygį skirta puota, o vestuvės.

dievai išsamiai atsakydavę: kai kada net perspėdavę apie pasaloje tykantį priešą³⁷. Neretai dievų perspėjimas apie gresiantį pavojų būdavo svarbiausia atsisakymo nuo jau suplanuotos ir pradėtos karinės operacijos priežastis. Nors yra žinomi ir keli atvejai, kai karvedžiai nepakluso dievų valiai. Taip pasielgė žemgalių kunigaikštis Vestartas, pasitelkęs vokiečių pajėgas prieš lietuvius³⁸. Tąkart pagoniškieji dievai pasielgė, kaip buvo būdinga elgtis krikščioniškam dievui: bendra žemgalių ir vokiečių kariuomenė patyrė didžiulius nuostolius.

Reikia pasakyti, kad pagoniškieji dievai buvo geri baltų patarėjai. Jie perspėja savo garbintojus dėl tykančių pavojų, duoda kitokių praktiškų patarimų. Kartu jie yra nepikti. Nepatenkinti savo valdiniais žemėje, jie gali nuo jų nusisukti, bet nerandame šaltiniuose nė vienos užuominos apie dievų bausmės už jų valios nevykdymą.

Baltų dievai nėra pavydūs. Yra žinomas atvejis iš XIII a. pradžios, kai pagoniškieji dievai latgalių prašymu patarė jiems pasirinkti vokiečių, bet ne rusų dievą.

Prieš išvykstant į žygį ar paties žygio metu būdavo neretai pažadama ir tam tikra duoklė saviems dievams³⁹, tuo siekta tik pelnyti dar didesnę jų palankumą, bet tai daryta ne dėl dievų baimės.

Tad remiantis aptartais duomenimis galima teigti, kad baltų kariuomenė pradėdavo karą iš anksto turėdama dievų pritarimą.

Kaip ir kiekviena kariuomenė, taip ir lietuvių, stengdavosi priešą užklupti netikėtai. Jeigu toks sumanymas būdavo neįvykdomas, atvykę į mūsų lietuviai nulipdavo nuo žirgų ir pagal savo seną paprotį stodavo į tris eiles⁴⁰, pastatydami priekyje geriau, o viduryje ir už nugaros blogiau ginkluotus karius⁴¹. Artindamiesi prie priešo, jie keldavo didžiulį triukšmą, šaukdami balsu⁴², mušdami į skydą ietimis ar kalavijo rankena. Tuo,

37 HChL. P.84, 86; SRP. Bd.1. S.153 ir kt.

38 HChL. P.84, 86.

39 LRCh. S.107-108.

40 ПСРЛ. Т.2. С.200: "и седона во три ряда за шиты, по своему порову".

41 Plg.: Jučas M. Žalgirio mūšis. V., 1990 (toliau - ŽM). P.83.

42 LRCh. S.58 ir kt.

matyt, buvo siekiama įbauginti priešą, o kartu ir sau sukurti atitinkamą psichologinę būseną. Vokiečių ordino pilių apgulties metu, ypač jei tai turėjo trukti ilgesnį laiką, lietuviai pasistatydavo aplink puolamus įtvirtinimus pastoges iš medžio ir šiaudų. Pasak Livonijos eiliuotosios kronikos autoriaus, lietuviai nežinoję, kas yra palapinė⁴³. Vertas dėmesio ir kitas šio šaltinio paliudijimas, iš kurio išeitų, kad tos priešais pilis statomos pastogės buvusios be galo panašios į lietuvių namus⁴⁴.

Mūšiai pasibaigus, jeigu jis būdavo sėkmingas, buvo iškilmingai laidojami žuvusieji, jie apraudami. Tai buvo daroma, jei negrėsdavo priešo pavojus, tiesiog mūšio lauke⁴⁵, kitais atvejais kritę mūšyje buvo parsigabenami namo. Raudojimas prie mirusiųjų trukdavo dienomis, savaitėmis ir net mėnesiais⁴⁶. Laidotuvių metu burtų būdu buvo dalijamasi belaisviais⁴⁷ ir prisiplėštu grobiu. Jei būdavo laidojama namuose, kartu buvo dalijamasi mirusiojo turtu. IX a. tokias dalybas išsamiai aprašė Wulfstanas⁴⁸. Šis paprotys galėjo išlikti ir ilgesnį laiką, tačiau XIII-XIV a. tose dalybose galėjo dalyvauti tik mirusiojo giminės.

Atsiveikindami su mirusiaisiais, lietuviai, kaip ir kiti baltai, ypač rūpinosi ne tik jų įkapėmis, nors tai buvo be galo svarbu. Antai kartu su mirusiuoju buvo deginamas jo žirgas, ginklai, tarnai ir kt. Neretai kartu su vyru į kitą pasaulį iškeliandavo ir jo žmona. Norint patvirtinti šį teiginį vertėtų priminti Žvelgaičio žmonos pavyzdį. Vyru žuvus, ji ir 50 jos "draugių" nusižudė. Kaip leidžia spėti atskiri ir gana padriki šaltinių duomenys, baltai pomirtinį gyvenimą įsivaizdavo kiek kitaip nei krikščionys. Tai buvo tik gyvenimo vietos pakeitimas. "Baltiškame rojuje" viskas turėjo būti kaip ir žemėje. Kas buvo didžiūnas, tas juo būsiąs vėl kitame gyvenime ir t.t.⁴⁹ Todėl neatsitiktinai kartu su mirusiuoju buvo laidojami tie patys daiktai, kuriuos jis dažnai vartojo būdamas gyvas.

43 Ten pat. P.228.

44 LRCh. S.228.

45 Plg.: LRCh. S.89. Apie mirusiųjų apraudojimą: ПСРЛ. Т.2. С.201.

46 Beresnevičius G. Dausos. V., 1990. P.13, 14, 16, 17.

47 LRCh. S.87.

48 Apie t.į išsamiau: Beresnevičius G. Dausos. P.17.

49 LRCh. S.89-90.

Vėl atgimti kitame gyvenime baltai galėjo tik po to, kai jie būdavo sudeginami. Kadangi, jų nuomone, aname pasaulyje viskas esą kaip ir šiame, todėl jie siekė, kad mirusieji būtų palaidoti su visomis kūno dalimis. Ypač didelis dėmesys buvo skiriamas galvai. Be jos miręs žmogus negalėjo pereiti į kitą gyvenimą.

Baltai buvo kerštingi žmonės. Gana dažnai jie nepasitenkindavo priešo nužudymu, bet siekė ir sukliudyti jam pasiekti dausas. Tuo tikslu jie nukirsdavo ir pasiimdavo su savimi mirusiųjų priešų galvas. Jau čia buvo minėta lietuvių kunigaikščio Žvelgaičio kariuomenės sutriuškinimo istorija. Po laimėto prieš lietuvius mūšio žemgalių kariuomenė pririnko pilnas roges nukirstų lietuvių galvų⁵⁰. Ne šventesni buvę ir lietuviai. Lietuvių kunigaikštis Lengvenis, keršydamas už savo įkalinimą, nusiaubtą žemę, kaip karo grobį paėmė nukauto komtūro galvą⁵¹ ir paaukėjo ją savo dievams.

Nužudytųjų priešų galvos buvo panaudojamos išpirkai gauti. Tad ir čia į vieną vietą susiplakė tiek žemiški, tiek tikėjimo pomirtiniu gyvenimu dalykai.

Dažnai pergalingai pasibaigus mūšiui, greta žmogaus aukojimo savo dievams buvo rengiamos ir kai kurių priešų egzekucijos-teisimai. Viena tokių apeigų aprašyta Livonijos eiliuotojo kronikoje, kai ratu sustoję žemgaliai užkapojo kalavijais vieną vokiečių⁵². Sunku pasakyti, koku būdu būdavo parenkama egzekucijos auka. Galbūt tai galėjo būti ir dievo valios vykdymas, o gal tokiu būdu buvo susidorojama su anksčiau labai smarkiai prasikaltusiu priešu.

Kalbant apie karą negalima neužmiršti ir apie jo antipodą taiką arba paliaubas. Vokiečių kronininkai, pažymėdami, kad baltai nepažinojo rašto, gana išsamiai aprašė, kaip buvo be jo verčiamasi. Taikos sąlygomis, kada nevykdavo karo veiksmai,

50 HChL. P.48-50.

51 LRCh. S.72.

52 Ten pat S.200: "in kurtzen stunden dar nach hielden sie ein teiding, sie machten einen witen ring, da muste ein bruder in gehn, man sach sie alumne stehn, da wart er zuhoben."

taika arba paliaubos būdavo sudaromos per didžiūnų sueigas ar didžiojo kunigaikščio įgaliotuosius pasiuntinius. Turėdami veiksmų laisvę ir instrukcijas, jie spręsdavo daugelį konkrečių klausimų vietoje⁵³. Sudaryta taika būdavo sutvirtinama dešinės rankos paspaudimu⁵⁴, neretai dar prisiekama. Tai, kaip yra pažymėję vokiečių šaltiniai, buvo garantas, kad lietuviai tikrai laikysis taikos sąlygų⁵⁵.

Aptartas toks taikos sudarymo epizodas, paimtas iš Livonijos eiliuotosios kronikos, aprašiusios žemaičių ir Livonijos ordino riterių sudarytą taiką 1257 m. Tačiau šis paprotys išliko iki pat krikščionybės priėmimo ir neretai buvo praktikuojamas Lietuvos didžiųjų kunigaikščių.

Gana dažnai nebuvo galimybių vesti ilgesnes derybas dėl taikos arba žygiuojant per svetimą teritoriją reikėjo tik parodyti, kad nenorima padaryti nieko blogo. Tokiu atveju būdavo naudojami kiti būdai. Antai XIII a. pradžioje lyviai, siekdami taikos su Rygos vyskupu, pasiuntė jam savo ietis⁵⁶. Pastarasis, jais nepasitikėdamas, ietis grąžino, o tai reiškė, kad lyvių siūloma taika nepriimama. Čia paliaubų ar taikos pasiūlymo ceremonija užfiksuota ne kaip baltų paprotys, bet, kaip ir daugeliu anksčiau aptartų atvejų, vargu ar baltų papročiai iš esmės skirėsi nuo tų pačių lyvių. Tokių papročių kilmę ir reikšmę formavo artima kaiminystė (juos turėjo vienodai suprasti visi kaimynai), o ne etninės giminystės ryšiai. Be to, daugelis panašių aktų turėjo bendrą europietišką tradiciją. Baltijos regiono gyventojų nuopelnas tėra ilgaamžių tradicijų išsaugojimas. Anksčiau išdėstytus samprotavimus paremia dar vienas pavyzdys. Visai kaip senovės romėnai, mesdami ietis į vandenį, lietuviai parodė iššauktiems iš Kuoknezės pilies vokiečių riteriams taikingą savo nusiteikimą jų atžvilgiu⁵⁷.

Kiekvienam svarbiausiam darbui gavę dievų pritarimą.

53 Plg. žemaičių pasiuntinybės aprašymą 1257 m. - LRCh. S.104-106.

54 Ten pat. P.106: "des landes site stet also:
wer dem anderen tut die hant,
wer er uber daz dritte lant,
der hette getruwelichen vride."

55 Ten pat.

56 HChL. P.30.

57 Ten pat. P.146.

baltai stengėsi vykdyti dievų valią. Tad norėdami laikytis sudarytų sutarčių, bet nemokėdami skaičiuoti nei dienų, nei valandų, baltai praėjusį laiką žymėdavo sau suprantamais ženklais ant medžių, užmegzdami mazgus ant juostų⁵⁸. Tačiau kaip visi dievai, taip ir baltiškai nebuvo pastovūs, todėl toli gražu ne visų sutarčių būdavo sąžiningai laikomasi. Ką gi, dievų valia buvo šventa, bet kasdieninis gyvenimas iškeldavo vis naujų uždavinių, kurie ne visados derindavosi su anksčiau priimtais sprendimais. Laikydami savo dievus tik patarėjais, baltai elgėsi, kaip liepė gyvenimas, naujos susidariusios aplinkybės.

Karybos santykį su pagoniškaisiais tikėjimais apžvelgėme norėdami atskleisti jų poveikį tokiam, atrodo, paprastam ir žemiškam reikalui, koks buvo karas. Toks aptarimas leidžia sudaryti ir kiek platesnį Lietuvos XIII-XIV a. gyvenimo kasdienybės vaizdą. Karo papročiai šiuo požiūriu atsiskleidžia labiausiai, nes esama gausesnės nei kitų temų medžiagos. Tačiau grįžkime vėl prie grynai kariškų reikalų.

Konstatavę didesnę Lietuvos kariuomenės pėstininkų svarbą nei jos raitelių, negalime palikti nuošalyje karo taktikos klausimų. XIII a. lietuvių kariuomenei jie dėl kai kurių priežasčių buvo gyvybiškai svarbūs. Vokiečių ordinui atsikėlus į Baltijos regioną, pagrindiniai susidūrimai įvyko tarp lietuvių ir vokiečių. Tai buvo ne tik dviejų skirtingą raidos pakopą pasiekusių visuomenių susidūrimas, bet ir dviejų struktūriškai skirtingų kariuomenių susidūrimas. Vokiečių kariuomenės pagrindą sudarė kavalerija⁵⁹. Tad vokiečiai, be visų kitų pranašumų, palyginti su lietuviais, turėjo dar vieną - kariuomenės organizavimą. Šis nepalankus santykis karyboje iš esmės ir lėmė pagrindinius lietuvių taktikos kare su vokiečių riteriais elementus. Galima teigti, kad svarbiausias lietuvių, kaip ir kitų baltų, taktikos uždavinys buvo priversti vokiečių riterius kautis su lietuvių kariuomene nulipus nuo žirgų. Nuo to, kaip pavykdavo šį uždavinį realizuoti, nemažai priklausė vieno ar kito mūšio baigtis. Prisiminkime, kad ir visos stambiausios XIII a. pergalės buvo pasiektos prieš pėščius vokiečius. Čia turime omenyje Šiaulių

58 SRP. Bd.1. S.55.

59 Plg.: Ekdahl S. Das Pferd ...

(1236 m.), Durbės (1260 m.) ir Karuzos (1270 m.) mūšius.

Vokiečių ordinas gerai suvokė savo karinės organizacijos pranašumą, palyginti su lietuvių ir kitų Baltijos regiono gyventojų. Tad norint priversti vokiečius kautis pėsčiomis būtinai reikėjo sudaryti atitinkamas tam sąlygas. Šiam lietuvių siekių įgyvendinimui buvo skirtas visas įvairių taktinių gudrybių arsenalas: pradedant vietovės reljefo panaudojimu ir baigiant apsimestiniu bėgimu siekiant kartu išsklaidyti priešo raitelių rikiuotę. Nesant palankios vietovės buvo naudojamos kitokios taktinės priemonės, iš kurių bene populiariausia buvo aptvarai. Miške medžių sąvartos būdavo įrengiamos ne tik prieš pat mūšį, bet ir stengiantis apsunkinti vokiečių žygį į Lietuvą⁶⁰.

Atviro lauko sąlygomis, kaip parodė Karuzos mūšis, naudota paprasčiausia roges⁶¹. Šios baltų kariuomenių taktikos priemonės XIII a. nebuvo Vokiečių ordino riteriams didelė staigmena.

Antai jau pirmoje XIII a. pusėje vienas iš prūsų kariuomenės bandymų įvilioti priešus į iš anksto paspęstus spąstus baigėsi nesėkme. Vokiečių riteriai užtvėrė išėjimus užtvarese, ir prūsai patys pateko į savo paspęstus spąstus. Tiesa, tąkart vokiečiams pasufleravo, ką jie turi daryti, Pamario kunigaikštis ir jo brolis, geri prūsų kovos metodų žinovai ("magis experti in bello Prutenorum"⁶²). Tad suprantama, kad šis taktinis manevras, kaip ir bet kurie kiti, galėjo būti efektyvus tik tuomet, kai priešui jis buvo netikėtas. Tad baltai gana dažnai įvairiais būdais ir maskuodavo savo tikruosius sumanymus. Kartais tai būdavo daroma gana primityviai. Pavyzdžiui, 1270 m. mūšyje iš rogių padarytą užtvarą lietuviai paslėpė už savo nugarų⁶³, apsimestiniu bėgimu vokiečių rikiuotę išsklaidė ir juos sumušė prūsai 1263 m. Liubavos mūšyje⁶⁴. Beje, daugeliu atvejų masalas vokiečiams buvo nedideli lietuvių ar kitų baltų būriai. Jie turėjo tikslą išprovokuoti vokiečius juos persekioti, kad įviliotų į iš

60 Plg.: SRP, Bd.I. S.678, 681. Nurodoma, kad miške nėra kelionę apsunkinančių įrenginių; LRCh. S. 168.

61 LRCh. S.180-181.

62 SRP, Bd.I. S.58.

63 LRCh. S.180-181.

64 SRP, Bd.I. S.112-113; Batūra R. Lietuviškos taktikos ... P.4-6.

anksto parengtus spąstus⁶⁵.

Ši apsimestinio bėgimo taktika nebuvo nei lietuvių, nei totorių išradimas, kaip neretai teigiama literatūroje⁶⁶. Tai buvo būdas, būdingas daugeliui etnosų, neturėjusių ar turėjusių menkai organizuotą kavaleriją arba siekusių palengvinti sau kovą suardant priešo rikiuotę.

XIII a. Baltijos regiono visuomenių ir kariuomenių struktūra nemažai lėmė ir tuo metu vartojamų ginklų rūšis. XIII a. pradžioje Henrikas Latvis piešia liūdną Baltijos regiono padėtį šiuo atžvilgiu: tų kraštų gyventojai nežiną, ką tai yra mūrinė statyba, estai į kovą prieš vokiečius stoja be šarvų, nes nemoką jų pasigaminti⁶⁷ ir t.t. Tokiomis aplinkybėmis ne taip jau fantastiškai atrodo ir Petro Dusburgiečio pasakojimas apie galindus, kurie, paklausę savo žmonės, beginkliai puolė kaimynus ir buvo išžudyti⁶⁸. Apie menką savo genčių ginkluotę byloja ir tas faktas, kad, tarkim, garsiojo Šiaulių mūšio (1236 m.) pabaigoje daugelis vokiečių riterių buvo išmušti paprasčiausiais taranais⁶⁹.

Antra vertus, vokiečių šaltiniai vaizdavo pirmiausia graudoką XIII a. pradžios situaciją ir eilinius Baltijos regiono bendruomenininkus. Kiek vėliau, aprašydami tą patį XIII a., vokiečių šaltiniai yra ne kartą pažymėję palyginti neblogą baltų diduomenės ginkluotę. Patys kilmingiausieji, dažniausiai įstengdavo įsigyti importinių ginklų. Ginklų prekyba XIII a. gerokai išsiplėtė. Į šią prekybos sritį turėjo įsikišti ir pats popiežius: jis uždraudė parduoti ginklus baltų gentims⁷⁰.

Be to, XIII a. baltai buvo neblogi vokiečių riterių mokiniai. Petras Dusburgietis aprašė kuriozišką situaciją XIII a. vidu-

65 Plg.: SRP. Bd.1. S.122, 129-130; Bd.2. S.583, 584 ir kt.

66 Batūra R. Lietuviškos taktikos ... P.4-6; Tos pačios nuomonės neatmeta ir lenkų istorikai. Plg. naujausius jų darbus: Nadolski A. Grunwald. Problemy wybrane. Olsztyn, 1990 (toliau - Grunwald). S.167-168.

67 HChL. P.24.

68 SRP. Bd.1. S.52-53.

69 Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės ... Išn.29 - žr. šios kn. 47 p.

70 Ši tema išsamiai nagrinėjama: Mažeika R. "Nenorim, kad jie kovotų prieš mus mūsų pačių ginklais..." - Popiežių bandymai reguliuoti prekybą su Pabaltijo pagonimis XIII a. // Lituanistica. 1990. Nr.4. P.11-18.

ryje - pirmą sėmų pažintį su arbaletu. Ji baigėsi tragiškai: nežinodamas, kas čia per ginklas, vienas iš sėmų netyčia nusišovė⁷¹. Tačiau praėjus vos keliolikai metų, šis ginklas atsirado žemgalių arsenale. Arbaletą vartoti juos išmokė, kaip teigia Livonijos eiliuotosios kronikos autorius, vienas vokiečių⁷². Jau XIII a. baltų kariuomenė gebėjo gana greitai pastatyti tiltus per upes, sėkmingai kovojo su vokiečių laivynu⁷³. Jų pasigaminta pilių apgulos technika buvo gana vertinama ir pačių vokiečių. Antai Vizenburgo pilies šturmo metu vokiečių įgula, perėmusi vieną iš prūsų atsigabentų pilies apgulos mašinų, pati sėkmingai gynėsi nuo prūsų⁷⁴.

Tačiau vėlgi reikia pasakyti, kad viską lėmė kiekybiniai ir kokybiniai veiksmai. Tarkim, prūsų ar lietuvių laivynas kokybiniu požiūriu negalėjo lygintis su vokiečių laivais. Ir nors baltų kariai turėjo greta primityvių ginklų ir naujausios karinės ginkluotės, bet ja buvo ginkluotas tik lietuvių ar kitų baltų genčių elitai. Antai karinių operacijų upėse sėkmę lėmė kiekybinis, bet jokiū būdu ne kokybinis veiksnys. Sunku ir įsivaizduoti, kaip lygioje kovoje lietuviai galėjo kautis iš medžio žievės padarytose savo valtėlėse⁷⁵ su kryžiuočių laivynu.

Visi išvardyti baltų kariuomenės ypatumai negalėjo kompensuoti bendro atsilikimo nuo Vokiečių ordino karyboje. Primityvūs ginklai, ribotos to meto visuomenės galimybės nemažai lėmė Baltijos regiono genčių, Lietuvos kaimynų, likimą: XIII a. visos baltų gentys, išskyrus lietuvius, atsidūrė Vokiečių ordino valdžioje. Nelygi, bet atkakli jų kova su vokiečių riteriais suteikė laiko Lietuvos visuomenei ir kariuomenei persiorganizuoti.

Naujasis Lietuvos karybos etapas prasidėjo XIII-XIV a. sandūroje ir buvo susijęs su kokybiniais ir kiekybiniais pokyčiais Lietuvos visuomenėje. XIII-XIV a. sandūroje žymesnį vaidmenį Lietuvoje pradeda vaidinti didžiūnai. Būtent šis visuome-

71 SRP. Bd.1. S.107.

72 LRCh. S.198.

73 SRP. Bd.1. S.106-107, 114.

74 Ten pat. P.110. Plg.: P.110, 111.

75 Apie lietuvių laivus, padarytus iš medžio žievės, kalbama Hermano Vartbergės kronikoje: SRP. Bd.2. S.108. Tai buvo rinktinės lietuvių pajėgos (Letwini electi).

nės sluoksnis ir papildė kokybiškai naujų ir gausesnių profesionalių Lietuvos valstybės karinių pajėgų sudėtį. Negalima teigti, kad anksčiau karių profesionalų Lietuvoje nebuvo. Apie juos šaltiniuose užsimenama ne kartą. Kaip yra nustatęs H. Lowmiańskis, jie šaltiniuose buvo vadinami amici, vrunde, prijateli vardu, o tai reiškė draugas. Šiuo vardu jie, atrodo, vadinti ir Lietuvoje jau XIII a.⁷⁶ Tai buvo kunigaikščio ar didžiūno giminaičiai arba net nelaisvieji žmonės⁷⁷, ir jų būta nelabai daug.

Palankesnės sąlygos profesionaliai kariaunai išaugti susidarė tik XIII-XIV a. sandūroje. Tai lėmė visų pirma valstybės raida. Lietuvoje buvo sureguliuota mokesčių sistema - įvestos pastovios duoklės (pasėdžio ir dešimtinės), kokybiškai naują, aukštesnę pakopą pasiekė amatai, prekyba, Lietuvoje pradėjo rasti pirmieji miestai. Visuomenėje sukuriama produkto jau pakako profesionalios Lietuvos valstybės kariuomenės branduoliui išlaikyti bei deramai jį apginkluoti.

Būtent su didžiūnais ir atsiranda lietuvių kavalerija - taktinis Lietuvos kariuomenės vienetas. Nuo tada žirgas tampa ne tik susisiekimo ar bėgančio prieš persekiojimo, bet ir kovos priemone. Neatsitiktinai bent jau nuo antrosios XIV a. pusės rašytiniai šaltiniai ima byloti apie specialius žirgynus Lietuvoje; jų žirgus vokiečiai laiko neblogu grobiu⁷⁸. Tačiau ir tai galutinai neišsprendžia žirgų kokybės ir kiekybės klausimo. Lietuvos didiesiems kunigaikščiams ir toliau viena vertingiausių dovanų lieka geras riterio žirgas⁷⁹. Pabrėždami, kad XIII-XIV a. sandūra buvo didelių pakeitimų lietuvių kariuomenėje pradžia, neturime išleisti iš akių pereinamojo laikotarpio. Vienaip ar kitaip raitelių kariuomenės atsiradimas buvo susijęs su tam tikrų kovos įgūdžių įgijimu, būdingu tik kavalerijai. Istorinėje literatūroje, aptariančioje kavalerijos atsiradimą Europoje, šis pereinamasis laikotarpis siejamas su profesionalių plėšikų būrių, veikusių už užmokestį ar duoklę, atsiradimu. Lietuvoje tokių būrių atsirado jau pirmoje XIII a. pusėje, nors šaltinių stoka ne visada leidžia

76 Łowmiański H. Studja ... T.1. S.427, 432.

77 Ten pat, P.430-436.

78 LKK. P.87.

79 Ekdahl S. Das Pferd ... S.29-47.

pakankamai aiškiai nustatyti plėšikų būrių struktūrą; vis dėlto labiausiai tikėtina, kad jų branduolį sudarė pėstininkai⁸⁰. Tad be galo sunku atsakyti į klausimą, ar buvo koks ryškesnis pereinamasis laikotarpis, kai vienalytėje pėstininkų kariuomenėje formavosi kavalerija. Galimas daiktas, kad šis procesas prasidėjo dar baltų kariuomenėje, kada esant aiškiai kiekybinei jų kariuomenės persvarai dalis raitelių gaudavo užduotį persekioti priešą. Negalima sakyti, kad tai jau tikrieji kavaleristai, nes jie nevykdė visų šiai kariuomenės rūšiai būdingų funkcijų. Jie dar negalėjo kaip lygūs kautis su vokiečių raiteliais, dar neturėjo raitelių kautynėms reikiamų įgūdžių. Tačiau kartu jie nebuvo jau ir pėstininkų kariuomenės padalinys. Galbūt tokius raitelių veiksmus ir reikėtų laikyti kavalerijos formavimosi bruožu?

Struktūriniai Lietuvos kariuomenės pakitimai gana greit davė rezultatų. Ryškiausias jos kavalerijos pranašumo prieš pėstininkus patvirtinimas - 1311 m. lietuvių kariniai veiksmai Prūsijoje. Rinktiniais lietuvių daliniams niokojant Vokiečių ordino valdas, kryžiuočiai nedrįsta jiems pastoti kelio tol, kol nesurenkamos pagrindinės Ordino pajėgos. Nors Voplaukio mūšį 1311 m. lietuvių kariuomenė pralaimėjo⁸¹, bet vokiečiams tai buvo Piro pergalė. Netrukus po lietuvių ir vokiečių karinio susidūrimo, kryžiuočiai noriai sutiko sudaryti paliaubas keliems metams⁸². Kokybiškai naujų kovinių dalių susiformavimą Lietuvoje tinkamai įvertino ir vokiečiai. Pavyzdžiui, prieš 1338 m. Galialaukio (netoli Ragainės) mūšį Vokiečių ordino maršalas Henrikas Dusmeris ragino saviškius nebijoti įsiveržusių lietuvių, nes jų geriausios pajėgos žuvo prieš metus prie Bajerburgo⁸³.

Struktūriniai lietuvių kariuomenės pakitimai aiškiai pakeitė ir vado reikšmę bei jo funkcijas kariuomenėje. Pati pakitimų pradžia sietina su Lietuvos valstybės susikūrimu, bet profesionalių

80 Plg.: Gudavičius E. Lietuvos valstybės susidarymo reikšmė Vokietijos "Verzimesi į Rytus" // *Lituanistica*. 1990. Nr.3. P.23.

81 Mūšio aprašymą žr.: SRP. Bd.1. S.176-177; Bd.2. S.454.

82 SRP. Bd.2. S.456-457.

83 Ten pat. P.496: "es weren nurt die gruntsuppe vnd der nachrest von denen, die sie fur dem hause Beiern hetten ohn alle muhe abgeschlagen ... die pesten, vornemesten und werhafftesten weren dort erschlagen und gefangen worden"; Plg.: LKK. P.85.

kariuomenės dalių susiformavimas tuos pakitimus tik įtvirtino. Nuo tol, kas bus kariuomenės vadas, lėmė ne diduomenės sueigoje surengti rinkimai, o kunigaikščio kilmė ir jo padėtis valstybėje. Kariuomenės vadui jau neberekėjo įrodinėti savo narsos kiekviename mūšyje. Kautynėse jį saugojo arba asmeninė apsauga (kunigaikščio Margirio pavyzdys iš 1336 m.⁸⁴), arba mūšiui vadovavo didžiojo kunigaikščio paskirti karvedžiai (Traidenio ir Nameisio, Sirpučio, Gedimino ir Dovydo Gardiniškio atvejai⁸⁵). Aišku, kunigaikščiui niekas negalėjo uždrausti stoti mūšin, jeigu jis pats to panorėdavo. Pavyzdžiui, taip pasielgė Vytenis 1311 m. ir už savo neatsargumą vos nesumokėjo gyvybe. Mūšio metu, kaip teigia Vygandas Marburgietis, Vytenis buvo sužeistas į galvą⁸⁶. Toks didžiojo kunigaikščio elgesys XIV a. jau buvo retenybė. Paprastai mūšyje siekiama bet kokia kaina išsaugoti vado gyvybę: jis žūsta arba vienas iš paskutiniųjų (Margiris⁸⁷), arba net pasiduoda į nelaisvę (Vaidotas 1362 m.⁸⁸). Pamažu ima mažėti ir atskirų žemių kariuomenės vaidmuo. Kaip atskiras padalinys XIV a. atskirų žemių karinės pajėgos reiškiasi gindamos savą teritoriją, rengdamos smulkius išpuolius. Šio kariuomenės konsolidavimosi proceso neįmanoma net teoriškai atskirti nuo Lietuvos valstybės centralizacijos XIV amžiuje.

Nesunku pastebėti, kad esminis lūžis čia įvyksta antrajame XIV a. dešimtmetyje, kai Lietuvoje nuo atskirų žemių ar net pilių rengiamų išpuolių pereinama prie regioninių (Žemaitijos) arba net visos valstybės veiksmų. Beje, kaip leidžia spėti šaltinių duomenų analizė, stambiausios Žemaitijos karinės operacijos būdavo vykdomos, jeigu ne pagal nurodymą iš Vilniaus ar Trakų, tai bent suderintos su šiais stambiausiais DLK politiniais centrais⁸⁹. Dėl tam tikrų politinių įvykių, paspartinusių įvykių eigą Lietuvoje ir Žemaitijoje, galime kalbėti apie gana konkretų

84 SRP. Bd.2. S.489-490.

85 Gudavičius E. Kryžiaus karai ... P.164-165; Nikžentaitis A. Gediminas. V., 1989. P.39-40.

86 SRP. Bd.2. S.456-457; "rex ait preceptoribus: unus ex vobis, cuius caput ferreum fuit, molestavit me, quem libens adhuc viderem".

87 Ten pat. P.489-490.

88 Ten pat. P.531-537.

89 Apie tai: Nikžentaitis A. Gediminas ... P.16-23.

konsolidacijos procesų etninėje Lietuvoje etapą, operuodami konkrečiomis datomis. Tai lauktų rezultatų nedavęs ir sužlugęs žemaičių didžiūnų ir Ragainės komtūro Liudviko Libencelės sandėris, kuris privertė bent trumpam laikui Lietuvos didžiuosius kunigaikščius pakeisti savo požiūrį į Žemaitiją⁹⁰.

Panašūs integraciniai procesai nuo antrosios XIV a. pusės ima ryškėti ir visos DLK mastu. Tiesa, atskirų atvejų, kai lietuvių kariniuose veiksmuose prieš kryžiuočius dalyvavo rusai, taip pat esama dar XIII a. ir XIV a. pradžioje (Daugpilio ir Skirsnemunės pilių šturmai)⁹¹. Tačiau reguliariesnis rusų žemių įtraukimas į DLK karą prieš Vokiečių ordiną pastebimas tik po 1348 m. Strėvos mūšio.

XIII a. pab. - XIV a. pr. vykstantys karinių veiksmų koordinacijos pakitimai pasiekė ir žemiausią to meto karinės struktūros grandį - pilį. Jau nuo XIII a. pabaigos galima kalbėti apie panemunės pilis kaip apie funkcionuojančią gynybinę sistemą, kurios atskiri vienetai - pilys buvo susijusios gana sudėtingais tarpusavio pagalbos saitais⁹². Galbūt kažko panašaus būta jau ir genčių konfederacijos laikotarpyje, bet nuo XIII a. pabaigos senieji gentiniai ryšiai pakeliami į valstybinės politikos lygmenį. Atskirų pilių veiksmus prižiūri jau didžiojo kunigaikščio paskirti vietininkai, o jo kontroliuojamose pilyse, skirtingai nuo bendruomenės⁹³, buvo pastovios įgulos⁹⁴. Mes neturime pakankamai rašytinių šaltinių duomenų, bet galime manyti, kad panašios į panemunės pilių gynybinės sistemos buvo aplink stambiausius DLK centrus etninėje Lietuvoje: Vilnių, Trakus, Kernavę, Kauną ir t.t.

Aišku, kad visos šios išvardytos organizacinės priemonės sustiprino gynybinį Lietuvos valstybės potencialą. Neatsitiktinai XIV amžiuje LDK kurį laiką įstengė ne tik atremti Vokiečių

90 Ten pat.

91 LRCh. S.188; SRP. Bd.I. S.181.

92 Žr.: Nikžentaitis A. Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių sistemą XIII a. pabaigoje - XIV a. pradžioje // MADA. 1986. T.3(96). P.51-62.

93 Šiaulių žemėje dar XIV a. viduryje į bendruomenei priklausiusią pilį gynėjai rinkdavosi tik kilus pavojui. Žr.: Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke. 1315-1348. Leipzig, 1872. S.37.

94 LKK. P.199.

ordino puolimus, bet ir išplėsti savo rytines sienas alinančiose kraštą kovose su Lenkija, Aukso orda, Maskvos kunigaikštyste.

XIV amžių galima pavadinti ir lietuvių kariuomenės techninio perginklavimo amžiumi. Nors Lietuvai dar labai trūko gerų amatininkų ir ginklakalių - tai rodo Gedimino kreipimasis į Hanzos miestus⁹⁵, - veikiausiai šiame laikotarpyje buvo sukurti kokybiškai nauji ginklai. Kaip jau yra pastebėję čekų ir lenkų archeologai, kai kurios jų rūšys buvo aukštai vertinamos Vokiečių ordino valstybėje ir net Vidurio Europoje⁹⁶. Bent jau nuo XIII a. pabaigos - XIV a. pirmosios pusės Lietuvoje pradėdama statyti gardinio tipo pilis. Jos pirmųjų Gediminaičių valdymo metais pastatomos tokiose centruose kaip Vilnius, Trakai, Medininkai⁹⁷. Tai buvo gana tobulos konstrukcijos pilys.

Prie šių duomenų gerai derinasi naujausi lenkų istoriko T. Poklewskio tyrinėjimo rezultatai. Iš jų išeina, kad panaudojus lietuvių statybos techniką, buvo pastatytos kelios mūrinės pilys Prūsijoje (Gilgenburgas ir kt.), datuojamos XIV a. pirmu ketvirčiu - XIV a. viduriu. Esmės čia nekeičia, kad tai buvo vos kelios pilys ir kad šis patyrimas nebuvo naudojamas statant kitus įtvirtinimus⁹⁸.

Į šį esminį lietuvių ginkluotės lūžį istoriografijoje jau atkreiptas dėmesys⁹⁹. Čia būtų galima tik priminti, kad, tarkim,

95 Gedimino laišakai. V., 1966. P.29-47.

96 Denkstein A. Elementy wschodnie i zachodnie w czeskim uzbrojeniu XV wieku // Kwartalnik historii kultury materialnej. 1973. Nr.2. S.285-287; Nadolski A. Niektóre elementy bałto-słowiańskie w uzbrojeniu i sztuce wojennej Krzyżaków // Pomorania Antiqua. 1974. T.5. S.165-173; Nowakowski A. Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w. Łódź, 1980. S.73-74; To paties. O wojskach Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie zwanego krzyżackim. Olsztyn, 1988 (toliau - O wojskach Zakonu...). S.129, 134-135, 143, 147, 155; Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450. Łódź, 1990. S.57, 95, 132-133.

97 Lietuvos pilys. V., 1971. P.17-18; Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio. V., 1987. T.I. P.32, 37, 39.

98 Remiamasi T. Poklewskio pranešimu "Elementy litewskie w fortyfikacjach krzyżackich", skaitytu 1990 m. gruodžio 5 d. konferencijoje "Wkład Wschodu i Zachodu w wojskowość średniowiecznej Europy Środkowej". Konferencijos pranešimus planuojama paskelbti.

99 Plg. naujausią darbą: Urban W. The Samogitian Crusade. Chicago, 1990.

bombardas Vokiečių ordinas pirmą kartą panaudojo Baltijos regione 1362 m.¹⁰⁰, 1382 m. šį ginklą jau vartojo lietuvių kariuomenė¹⁰¹.

Tačiau nereikia išleisti iš akių ir kito šio reiškinių bruožo. Nepaisant kokybinio ginkluotės lūžio, Lietuvoje vis dėlto dar neįstengta pasiekti reikiamos kiekybės. Antai 1382 m., Vytautui perėjus į Vokiečių ordino pusę, iš kryžiuočių buvo prašoma ginklų ir žirgų¹⁰². Šie pastebėjimai nėra atsitiktiniai, tą patvirtina ir kiti faktai. Žalgirio mūšio išvakarėse, lenkų kronikininko Jono Dlugošo liudijimu, Vokiečių ordino didysis magistras Ulrikas Jungingenas gerokai nustebė, sužinojęs, kad Vytauto vadovaujama lietuvių kariuomenė gerai ginkluota. Ulriko Jungingeno žodžiais, kuriuos perteikė minėtas kronikininkas, šiaip jau lietuvių kariuomenėje "galima rasti daugiau žmonių tinkančių prie šaukšto negu prie ginklų"¹⁰³. Esama ir daugiau faktų¹⁰⁴.

XIV a. sunku pastebėti esminius lietuvių kariuomenės taktikos pakitimus. Nauji elementai, atsiradę lietuvių karyboje, yra susiję su naujo struktūrinio padalinio - kavalerijos atsiradimu, naujos ginkluotės įvaldymu. Jau šiame laikotarpyje visa tai leido lietuvių kariuomenės rinktinių būrių karo taktikai kiek priartėti prie Vokiečių ordino. XIV a., ypač nuo antrosios jo pusės, supanašėjo lietuvių ir vokiečių žygių strategija. Lietuviai, kaip ir kryžiuočiai, siekė išvengti stambių mūšių, svarbiausiu tikslu laikydami svetimo krašto apiplėšimą. Neatsitiktinai XIV a. gerokai pagausėjus karo žygių ir iš Lietuvos, ir iš Vokiečių ordino, stambių mūšių sumažėjo, palyginti su XIII-XIV a. pirmąja puse. Gana dažnai XIV a. antroje pusėje lietuvių kariuomenė ryždavosi šturmuoti Vokiečių ordino pilis tik būdama tikra, kad ją parems prūsai, esantys vokiečių pilių įgulse¹⁰⁵.

100 Nowakowski A. O wojskach Zakonu ... S.92; Plg. R. Batūros samprotavimus šiuo klausimu: LKK. P.96.

101 SRP. Bd.2. S.613; LKK. P.196.

102 Ten pat. P.622.

103 Cituojama pagal: Jučas M. ŽM. P.83.

104 M. Jučas pateikė ir kitų faktų, kurie, jo nuomone, rodo gerą lietuvių pasirengimą mūšiu. Jo pateiktas pavyzdys, kad Vytautas prisiekė užstatyti žmonas ir vaikus, bet atvykti į žygį su savo žirgu, patvirtina būtent opią žirgų problemą. Žr.: Ten pat.

105 Plg. apie prūsų išdavystes: SRP. Bd.3. S.84, 110-111, 153 ir kt.

XIV a. teigiami poslinkiai lietuvių kariuomenėje iš esmės paveikė tik rinktinius LDK būrius. Tačiau Lietuvos kariuomenės dalį ir XIV-XV a. sudarė pašauktinių būriai, tad jų veiksmai mūšyje mažai tepakito. Šiai kariuomenės daliai, kaip ir anksčiau, buvo patogiau kautis nulipus nuo žirgų¹⁰⁶, o tai ir XIV a. vertė juos ne kartą grįžti prie seniai išbandytų taktinių gudrybių. Atrodo ir 1394 m. buvo sumanyta panaudoti vokiečių riteriams tradiciškai nepalankią vietovę. Tačiau (jeigu tokio plano būta) jį suardė Vokiečių ordino kariuomenėje buvę arbaletininkai, išžudę didesniąją dalį miške pasislėpusių lietuvių¹⁰⁷. R. Batūra spėja, kad 1370 m. Rūdos mūšyje lietuviai taip pat bandė apsimestiniu bėgimu išardyti vokiečių raitelių rikiuotę, bet tai jiems nepavykė¹⁰⁸. Nors, mūsų nuomone, nėra šaltinių duomenų, kurie remtų šį teiginį, bet pačios tikimybės, kad XIV a. lietuviai galėjo bandyti smulkesniuose susidūrimuose panaudoti XIII a. plačiai taikytą apsimestinio bėgimo taktiką, atmesti negalima. Kitas dalykas, kad dėl pasikeitusios lietuvių žygių strategijos šią taktiką naudoti XIV a. buvo mažiau progų nei XIII a.

XIV a. 7-9 dešimtmetyje įvyko dar keletas reikšmingų pakitimų lietuvių kariuomenėje. Tai leidžia mums šį periodą laikyti naujo etapo pradžia lietuvių karybos istorijoje viduramžiais. Antai 1375 m. Vokiečių ordino kronikininkas Hermanas Vartbergė, aprašydamas lietuvių žygį į Livoniją, užsiminė, kad lietuviai "more prutenorum" (prūsų papročiu) pasidalijo į tris būrius ir nusiaubė Rygos arkivyskupo žemes Livonijoje¹⁰⁹. Čia pasakymą "prūsų papročiu" reiktų suprasti - kaip "Vokiečių ordino riterių papročiu". Tokia interpretacijos galimybė yra neiginčijama. Jau nuo XIV a. antrosios pusės vokiečiai vadino save prūsais, šį terminą, turėdamas galvoje vokiečius, vartojo ir pats Hermanas Vartbergė. Ir šią konkrečią žinutę jis pradeda: "post reditum prutenorum". Prieš tai einanti žinutė mums pasako, kas tie "prūsai", po kurių atsitraukimo lietuviai užpuola Livoniją. Tai

106 Plg.: Ten pat. Bd.2. S.583, 654 ir kt.

107 Ten pat. Bd. 3. S.196.

108 Batūra R. Lietuviškos taktikos ... P.4-6.

109 SRP. Bd.2. S.107: "Keinstut, rex Letwinorum ... exercitum more prutenorum in tres turmas dividentes terras domini archiepiscopi Rigensis ... devastando."

"brolis Gotfridas Lindenas, vyriausiasis maršalas ... su kai kuriais kitais iš Elbingo ir Brandenburgo, Balgos, Christburgo ir dviem vaitais iš Sambijos"¹¹⁰. Tad darosi aišku, kad Hermanas Vartbergė čia kalba apie vokiečius.

Kitas klausimas, kurį mums reikia išsiaiškinti: koks buvo tas "prūsų paprotys" dalyti kariuomenę į tris dalis? Galbūt čia kalbama apie mechaniską kariuomenės pasidalijimą į tris dalis? Bet tada lieka nesuprantama, kodėl tik 1375 m. Hermanas Vartbergė pabrėžė, kad, taip skirstydami kariuomenę, lietuviai elgėsi kaip vokiečiai. Tačiau panašiu būdu lietuvių kariuomenė buvo dalijama jau ir anksčiau, apie tai rašė ir pats Hermanas Vartbergė¹¹¹, kiti šaltiniai¹¹². Visa tai leidžia mums spėti, kad anksčiau aprašytoje žinutėje minėtas kronikininkas turėjo omenyje "trijų būrių taktiką" ("drei Treffentaktik"), plačiai naudojamą to meto Europoje ir Vokiečių ordino valstybėje¹¹³. Šią mūsų prielaidą netiesiogiai remia ir kiti faktai. Antai Konstancos suvažiavime vienas Vokiečių ordino atstovas kaltino Lenkiją tuo, kad ši išmokiusi pagonis lietuvius "krikščioniško karybos meno"¹¹⁴; tai rodo, kad būtent XV a. pradžioje lietuviai buvo jau susipažinę su Vakarų ir Vidurio Europos karybos pradžiamoksliais. Laiko tarpas tarp XIV a. aštuntojo dešimtmečio ir XV a. pr. - ne toks jau didelis. Tad visiškai galėjo būti taip, kad vokiečiai, kaltindami lenkus dėl pagonių mokymo karybos, kiek perlenkė lazda. Tikrieji lietuvių mokytojai buvo patys vokiečių riteriai, privertę juos kovoti dėl išlikimo ir žiauria XIII-XV a. karų kasdienybėje kalte įkalę savo mokiniams lietuviams visa tai, ką jie mokėjo patys.

XIV a. pabaigoje būta ir kito reikšmingo lietuvių kariuomenės organizacijos pokyčio: lietuvių kariuomenę imta skirstyti į taktinius junginius pagal vėliavas. Žinoma, jeigu tikėsime Vy-

110 Ten pat. P.106.

111 Ten pat. P.80: "Reges Letwinorum cum duobus exercitibus". (1360 m.).

112 Ten pat. P.517-518 (1352 m., Vygando Marburgiečio kronika).

113 Apie tai: Ekdahl S. Die "Banderia Prutenorum" des Jan Długosz - eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Göttingen, 1976 (toliau - Die "Banderia Prutenorum"...), S.10-17.

114 Cituojama pagal: Ekdahl S. Die "Banderia Prutenorum" ... P.11. Išn.12.

gando Marburgiečio pasakojimu, tai lietuvių vėliava rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėta jau 1337 m.¹¹⁵, Bajerburgo pilies šturmo metu. Tačiau tuo atveju rašyta apie asmeninį Trakų kunigaikščio ženklą. Po 1337 m. apie vėliavas lietuvių kariuomenėje Posilgės kronikoje užsimenama tik 1394 m.¹¹⁶ Vėliavos lietuvių kariuomenėje atsirado tik XIV a. pabaigoje; tai matyti ir iš Žalgirio mūšio aprašymo. Į šį mūšį lietuvių kariuomenė atžygiavo be vėliavų, jas atskirų būrių vadams didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas išdalijo tik prieš mūšį¹¹⁷. Vėloka vėliavų atsiradimą Lietuvos kariuomenėje rodo ir jų vienodumas: daugelis būrių turėjo vėliavas su tuo pačiu ženklu - vyčiu arba Gediminaičių stulpais.

Vėlyvas vėliavų atsiradimas Lietuvoje neturėtų stebinti. Tokios formos vėliava, kokia ji buvo viduramžiais (vokiškas terminas - Banner), atsirado tik XII a. viduryje, nors šios vėliavos pirmąkart gonfažona Vakarų Europoje jau žinoma IX a.¹¹⁸ Tad vėliavos atsiradimas Lietuvoje XIV a. pab. tam tikra prasme dėningas. Šį savo teiginį galime pailiustruoti lietuvių bajorijos herbų atsiradimo ir paplitimo pavyzdžiu: tarp bajorų asmeniniai herbai ima plisti tik pačioje XIV a. pab.-XV a. pr. Pirmasis išlikęs lietuvių bajoro Tomo Survilos herbas yra iš XIV a. devintojo dešimtmečio pradžios, bet jis susiformavo aiškiai Vakarų Europos tradicijų veikiamas¹¹⁹.

Sunku pasakyti, kada - ar atsiradus vėliavoms, ar kiek anksčiau - Lietuvoje imta vertinti iš priešų atimtus karinius trofėjus (vėliavas). Švedų istoriko Sveno Ekdahlio tyrinėjimų dėka mes žinome, kad dalis Žalgirio mūšio metu paimtų vėliavų

115 SRP. Bd.2. S.493-494; Plg.: Gudavičius E. Ką reiškė "ugninė strėlė" ("tellum igneum") Vygando kronikoje? // Lietuvos istorijos metraštis. Vilnius, 1984 metai. V., 1985. P.78-80.

116 SRP. Bd.3. S.195.

117 Apie tai: Jučas M. ŽM. P.83.

118 Ekdahl S. Die "Banderia Prutenorum" ... S.20.

119 Paravicini W. Heraldische Quellen zur Geschichte der Preussenreisen // Ordines Militares. Toruń, 1987. Bd.4. S.117-118; To paties. Verlorene Denkmaler europäischer Ritterschaft: Die heraldischen Male-reisen des 14. Jahrhunderts im Dom zu Königsberg // Kunst und Geschichte im Ostseeraum. Tagungen 1988 und 1989. Homburger Gespräche. Kiel, 1990. Heft 12. 59 iliustracija. Už konsultaciją lietuvių bajorijos herbų klausimu dėkoju E. Rimšai.

buvo atgabenta į Vilnių¹²⁰. Čia jos kabojo Vilniaus katedroje kartu su kitomis vėliavomis, o gal ir anksčiau iš priešų paimtomis vėliavomis iki pat 1530 m. gaisro, kurio metu jos veikiausiai sudegė¹²¹. Šie duomenys visiškai paneigia plačiai paplitusią lenkų istorikų nuomonę, kad lietuviai galbūt visai nesuprato kariškių vėliavų prasmės, dėl to visos vėliavos, paimtos Žalgirio mūšyje, atiteko lenkams¹²².

Kintant Lietuvos kariuomenės ginkluotei, taktikai ir atsirandant naujovių kitose karybos srityse, nors ir mažiau nei kaimyninėse Vidurio Europos valstybėse, Lietuvoje ėmė plisti ir riteriškieji papročiai. Štai jau 1317 m. prie Veliuonos čekų riterių pažiba Plichtas kovėsi su vienu lietuvių didžiūnu ir jį įveikė¹²³. Nesėkmingai lietuvių kunigaikščiui Margiriui baigėsi ir jo dvikova su Čekijos karaliumi Jonu Liuksemburgiečiu 1329 m.¹²⁴

Naujo profesionalių karių luomo atsiradimas, dažni lietuvių susirėmimai mūšiuose su Vakarų Europos riterijos žiedu¹²⁵ veikė ir kitus lietuvių aukštuomenės papročius. Lietuvos diduomenė ėmė orientuotis į europinio riterio modelį. Jo populiarumą Lietuvoje XIV a. antroje pusėje rodo ir vokiečių kronikų nupieštas didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kęstučio portretas.

120 Ekdahl S. Die "Banderia Prutenorum" ... S.86.

121 121 Plačiau: Nikžentaitis A. Sveno Ekdahllo studijos "Die "Banderia Prutenorum" ..." recenzija // Naujasis židinys. Aidai. 1992 Nr.9.

122 Ekdahl S. Die "Banderia Prutenorum" ... P.78. Išn.24.

123 SRP. Bd.1. S.286: "de Bohemia duo nobiles, quorum uns dicebatur Plisk, qui valde viriliter occidit Litwanum, cum quo proprio motu iniiit duellum". Po kelių metų šis čekų riteris žuvo. Žr.: Fontes rerum Bohemicarum. Praha, 1884. Dil.4 (toliau - FRB). P.395, 478. Plichtas buvo vienas garsiausių čekų riterių - Žr.: Iwanczak W. Tropem rycerskiej przygody. Warszawa, 1985. S.143, 144, 145, 304. Galimas daiktas, kad lietuvių ir vokiečių riterių dvikovų būta ir anksčiau. Jau prūsai mokėjo iškviesti vokiečių riterį į dvikovą. Apie tai: SRP. Bd.1. S.111.

124 Fontes Rerum Bohemicalum. Praha, 1884. Dil.4. P.403; Iohannis abbas Victorienis. Liber certarum Historiarum. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae et Lipsiae, 1910. T.2. D.4-6. S.135. Ši dvikova išsamiai aprašyta, nors kai kurios detalės ir nelabai realios: Collection de chroniques Belges. Ly Myreur des Histoires. Chronique de Jean des Preiss dit D' Quotremeuse. Bruxelles, 1880. T.6. P.412-417. Plg.: Nikžentaitis A. Pilėnų mįslė (rengiama spaudai).

125 Apie Europos diduomenės žygius į Lietuvą: Paravicini W. Die Preussenreisen des europäischen Adels. Sigmaringen, 1989. Bd. 1.

"Kęstutis buvo karingas ir teisingas vyras. Jis iš anksto pranešdavo priešui apie savo rengiamą žygį ir iš tikro jį įvykdydavo. Jei kurį nors Ordino brolių pripažindavo drąsiu ir narsiu, tai jam parodydavo daug meilės ir pagarbos", - taip Kęstutį apibūdino senesniosios didžiųjų magistrų kronikos autorius¹²⁶. Nesunku pastebėti, kad ši charakteristika - tai vos ne viduramžiais išaukštinto riterio idealas.

Kur kas ryškesnės riteriškos kultūros elementai Lietuvoje pastebimi XIV a. pabaigoje. Atsiranda toks tradicinis riteriškos garbės suvokimas, kai ginamas ne tik savo, bet ir valdovo orumas. 1403 m. Brandenburgo komturui Markvardui Zalcbachui įžeidus didįjį Lietuvos kunigaikštį Vytautą, šeši geriausieji lietuvių bajorai iškviečia dvikovon šešis Ordino riterius¹²⁷. Tuokart dvikova neįvyko. Tačiau praėjus septyneriems metams, Brandenburgo komtūras už tą poelgį, o galbūt ir dėl kai kurių kitų motyvų buvo nužudytas¹²⁸.

Jau pirmaisiais požalgirinės Lietuvos metais rašytiniai šaltiniai fiksuoja ir pirmąjį lietuvių dalyvavimo turnyre faktą (1413 m.)¹²⁹. Iš to, kad Vytautas, remdamasis savo, kaip didžiojo Lietuvos kunigaikščio, teise, pakėlė į riterius Benediktą Makrą¹³⁰, matyti, jog Lietuvos aukštuomenė jau ėmė laikytis Europos riterijos etiketo.

XIV a. pakitimai Lietuvoje kardinaliai pakeitė padėtį lietuvių kariuomenėje. Šios permainos iš dalies lėmė ir galutinį lietuvių karo su kryžiuočiais rezultatą, nemažai prisidėjo ir prie reikšmingiausios lietuviams pergalės Žalgirio mūšyje 1410 m.

Istorikai dar ir šiandien gyvai diskutuoja dėl LDK kariuomenės vaidmens Žalgirio mūšyje, ypač pradinėje jo stadijoje. Iki pat paskutiniųjų metų historiografijoje vyravo nuomonė, kad lietuviai pabėgę iš mūšio lauko ir svarbiausią vaidmenį suvaidinę Jogailos vadovaujami lenkų kariuomenės būriai¹³¹. Tik šve-

126 SRP. Bd.3. S.593-594; Kučinskas A. Kęstutis. V., 1988. P.192.

127 SRP. Bd.3. S.267.

128 Plg.: Ekdahl S. Die "Banderia Prutenorum" ... S.117-122. Autorius neigia Jono Długoszo versiją, kad Markvardas Zalcbachas buvo nužudytas už tai, kad įžeidė Vytauto motiną Birutę.

129 Długosz J. Opera omnia. Cracoviae, 1877. P.140-141.

130 Vytautas Didysis. V., 1989. P.127.

dų istorikui S. Ekdahliui įtikinamai sukritikavus Jono Dlugošo kroniką¹³², pagrindinį šaltinį, kuriame lietuviai kaltinami pabėgimu iš Žalgirio mūšio lauko, padėtis ėmė gerokai kisti. Ši mūšio atkarpa imta atsargiau vertinti ir lenkų istoriografijoje¹³³. Aptardami lietuvių kariuomenės organizaciją ir taktiką, mes taip pat esame priversti nors šiek tiek paliesti ir šį klausimą.

Ankstesnis mūsų bandymas rekonstruoti lietuvių kariuomenės struktūros ir taktikos raidą labiau remtų švedų istoriko S. Ekdahlis tyrinėjimų išvadas. Iš jų aiškėja, kad apsimestinio bėgimo taktika buvo lietuviams įprastas kovos būdas: jis naudotas ir XIII-XIV a.; tokia taktika galėjo būti panaudota ir Žalgirio mūšyje. Šios taktikos griebtis lietuvius vertė nevienoda kariuomenės sudėtis. Rinktiniai lietuvių kariuomenės būriai savo pasirengimu karui bei ginkluote nedaug atsiliko nuo vokiečių riterių kariuomenės, bet jie sudarė tik mažesnę DLK kariuomenės dalį. Stambiuose mūšiuose, kaip ir anksčiau, didesniąją kariuomenės dalį sudarė pašauktiniai.

Panašios situacijos būta ir Žalgirio mūšio metu. Nedaug ką čia pakeičia ir klaidingas Vokiečių ordino žvalgų pranešimas didžiajam magistrui apie puikų lietuvių kariuomenės pasiruošimą Žalgirio mūšiui¹³⁴. Pats Jonas Dlugošas, perteikęs didžiojo magistro Ulriko Jungingeno nusistebėjimą, paaiškina, kaip didžiajam Lietuvos kunigaikščiui Vytautui pavyko apgauti vokiečių žvalgus: jis senu lietuvių papročiu surikiavo kariuomenę taip, kad prasčiausiai ginkluoti lietuvių kariai buvo iš visų pusių apsupti gerai karui pasirėngusiųjų¹³⁵.

Analizuojant Žalgirio mūšio pradžią ir lietuvių veiksmus šioje mūšio stadijoje, reikia atkreipti dėmesį į prancūzų kronikininko, vienuolio iš Sen Deni (Saint-Denis), pasakojimą, kurio svarbą Žalgirio mūšio tyrinėjimams ne kartą pabrėžė S. Ekdahlis¹³⁶. Šis

131 Istorinė literatūra šiuo klausimu išsamiai aptarta: Jučas M. ŽM. P.107-115.

132 Ekdahl S. Die "Banderia Prutenorum" ...; To paties. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. Berlin, 1982 (toliau - Die Schlacht bei Tannenberg ...) S.260-297.

133 Plg.: Nadolski A. Grunwald ... S. 267-270.

134 Plg.: Jučas M. ŽM. P.83.

135 Ten pat.

136 Ekdahl S. Die Schlacht bei Tannenberg ... S.183-184; To paties.

šaltinis - pirmasis Žalgirio mūšio atgarsis Vakarų Europoje, užrašytas veikiausiai iš tiesioginio dalyvio lūpų. Šis šaltinis yra be galo svarbus ir mūsų nagrinėjamos temos požiūriu.

Vienuolio iš Sen Deni kronikoje nurodoma, kad lemiamą mūšio stadiją prasidėjo, lietuviams pasitraukus iš atviro mūšio lauko į miškingą teritoriją, kur priešą užpuolė ir sutriuškino čia buvusios lietuvių ir lenkų kariuomenės pagrindinės pajėgos. Tai Vokiečių ordino kariuomenės vadovybei buvo visiškai netikėta, kadangi ji pamanė, kad pergalė jau yra pasiekta¹³⁷. Nesunku pastebėti, kad vienuolio iš Sen Deni pasakojime mes aptinkame visas būtinas gamtines sąlygas ir veiksmus, reikalingus apsimestinio pabėgimo iš mūšio lauko taktikai įgyvendinti. Iš šio šaltinio išeina, kad lemiamą mūšio stadiją buvo miške, t.y. čia pasikartoję gana dažnai, ypač XIII a. šaltiniuose aprašyta mūšio situacija. Sunku pasakyti, kaip šioje Žalgirio mūšio stadijoje buvo sumušti Vokiečių ordino kariuomenės būriai - raiti ar pėsti, bet aišku, kad lietuvių ir lenkų pajėgos maksimaliai apsunkino vokiečių riterių veiksmus. Miškinga vietovė neleido efektyviai panaudoti pagrindinės kryžiuočių smogiamosios jėgos - kavalerijos.

Šie duomenys leidžia atsakyti ir kito netiklaus teiginio: esą Žalgirio mūšio metu lietuviai totorių pavyzdžiu panaudojo apsimestinio bėgimo taktiką. Čia nesiruošiamo neigti, kad panašios taktikos totoriai nenaudojo. Tačiau totorių kariuomenėje svarbiausią vaidmenį vaidino kavalerija, o to negalima pasakyti net apie XV a. pirmosios pusės lietuvių kariuomenę. Joje svar-

---

Die Schlacht von Tannenberg und ihre Bedeutung in der Geschichte des Ordenstaates // Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai (rengiama spaudai).

137 SRP. Bd.3. S.453-454: "Quod percipientes christiani, invocato de celis auxilio, in eos irruerunt, et non sine resistencia centum et triginta milibus ex eis interfectis reliquos fugere compulerunt. De tot hostibus superatis laudem sibi acquisivissent perpetuam et adversarios terruissent, si contenti remansissent pede fixo, vires quoque resumpsissent. Sed, cum ardentibus animis ad probitatis titulum acquirendum fugientes persequendo usque ad silvas processissent, mox trecenta milia, qui latuerant, eruperunt et in eos pre nimio labore fessos potentissime irruerunt. Impossibile paucis fuit, divisus et jam ex conflictu fractis, tantum pondus prelii diu pati, ideoque victi succumbentes, de septingentis religiosis Pruscie solum quindecim evaserunt."

biausią vaidmenį ir toliau turėjo pėstininkai. Iš dalies galima sutikti ir su R. Batūra, teigiančiu, kad Žalgirio mūšyje lietuviai panaudojo savą taktiką¹³⁸. Tačiau čia reikia padaryti mažą išlygą: "lietuviška" ši taktika tapo tik tuomet, kai ją nustėjo naudoti kitos tautos. Antra vertus, anksčiau aptarti duomenys tik patvirtina S. Ekdahlis padarytas išvadas dėl lietuvių veiksmų Žalgirio mūšio pradžioje, jie dar labiau išryškina ir prancūzų kronikininko, vienuolio iš Sen Deni, informacijos vertę.

Galime laikyti ir tam tikra likimo ironija, kad Žalgirio mūšį nemažai nulėmė jau seniai nebeįnaujama europiečių taktika. Šis faktas dar labiau pabrėžia ikirikščioniškos Lietuvos papročių tyrinėjimo svarbą ne tik pačios Lietuvos, bet ir viso Vidurio Europos regiono istorijai.

Per XIII-XV a. pirmąją pusę lietuvių kariuomenė gerokai pakito. Vytauto kariuomenė Žalgirio mūšio metu mažai kuo priminė gentinę XIII a. lietuvių kariuomenę. Tai nebuvo išimtinis reiškinys militariniame sferoje. Kaip skirtingos buvo, tarkim, Mindaugo ir Vytauto laikų kariuomenės, taip skirtingos buvo ir valstybės. Tačiau tik būtent ši nuolatinė visos Lietuvos visuomenės kaita ir sudarė sąlygas valstybės egzistavimui. Lietuvos kariuomenės pokyčių apžvalga tik parodė šių procesų sudėtingumą, nors toli gražu negalima pasakyti, kad šis straipsnis atskleidė visas ar bent daugelį viduramžių lietuvių kariuomenės paslapčių. XIII-XV a. pirmosios pusės lietuvių kariuomenės pokyčių aptarimas laikytinas tik platesnių lietuvių karybos tyrinėjimų įvadu.

138 Batūra R. Lietuviškos taktikos ... P.4-6.